

تکاپو برای آزادی

(روایتی دیگر از انقلاب مشروطه ایران)

دکتر علیرضا ملانی توانی

عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

معاونت پژوهشی

پژوهشکده امام خمینی^(س) و انقلاب اسلامی

وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(س)

۱۳۹۹

تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید آن کلاً یا جزئاً، به هر شکل اعم از چاپ، فتوکپی، اسکن، صوت، تصویر یا انتشار الکترونیک بدون اجازه مکتوب از ناشر ممنوع است.

فصل اول: تبیین عوامل وقوع انقلاب مشروطه

- ۱۰ طرح یک الگوی نظری
- ۱۴ جامعه ایران پیش از انقلاب مشروطه
- ۱۸ مواجهه با تمدن غرب
- ۱۹ الف) کشمکش در عرصه آموزش و فرهنگ، از مکتبخانه تا آموزش عالی
- ۲۲ ب) نظم لرزان در سایه مدرنیته، بی‌تعادلی ساختار سیاسی-اجتماعی
- ۲۵ ج) روشنفکران منادیان تمدن جدید، ریشه‌های فکری انقلاب
- ۳۵ د) از نظام دیوانی تا کابینه، تغییرات سیاسی و افزایش آگاهی
- ۳۸ هـ) از جامعه خودگردان تا حاشیه نظام جهانی، ریشه‌های اجتماعی و اقتصادی انقلاب
- ۴۱ و) حاکمیت دوگانه سلطانی-روحانی، ریشه‌های مذهبی انقلاب
- ۴۷ ز) مناسبات خارجی، از ایران مرکزگرایی تا چیرگی قدرت‌های سلطه‌گر

فصل دوم: جنبش عدالتخانه

- ۵۰ کانون‌های مخفی انقلاب، چرخش‌های گفتگویی در نشست‌های پنهانی
- ۵۰ الف) دوره ناصری: روزنامه‌ها و تظاهرات آزادی‌خواهی در بیرون از مرزها
- ۵۳ ب) دوره مظفری و گسترش فعالیت‌های آزادی‌خواهان
- ۵۴ انجمن‌ها، نخبگان پیشگام و جامعه عقب‌مانده
- ۶۳ جرقه‌های انقلاب، آغاز کنشگری آزادی‌خواهان در برابر استبدادگران
- ۷۱ مهاجرت کوچک، نخستین کنش مدنی بزرگ
- ۷۵ خواسته‌های معترضان، مطالبات صنفی یا آرمان‌های ملی؟
- ۷۸ عقب‌نشینی استبداد و صدور فرمان عدالتخانه
- ۸۰ خوانش‌های متفاوت از مفهوم عدالتخانه
- ۸۳ چیستی عدالتخانه

فصل سوم: چرخش گفتگویی، گذار از عدالت به آزادی

- ۹۰ کشمکش بر سر عدالتخانه
- ۹۴ کشتار، محاصره و مهاجرت بزرگ
- ۹۷ تحصن در باغ سفارت
- ۱۰۰ خودکامگان رو به عقب، تفسیر واپس‌گرا از عدالتخانه

- ۱۰۲ از عدالت خواهی به آزادی خواهی
۱۱۰ فرمان های سه گانه مشروطیت
۱۱۳ تفسیر فرمان مشروطیت بر مبنای تغییر روابط دولت و ملت در ایران
۱۱۶ ستیز گفتگمانی در گسست آسمانی
۱۱۹ مهاجرت و بست نشینی: دو شیوه مبارزه مدنی و مسالمت آمیز
۱۲۱ انقلاب از منظر طبقاتی

فصل چهارم: تلاش برای استقرار مشروطه

- ۱۲۴ مجلس عالی دربار به جای مجلس مؤسسان
۱۲۷ بافت سیاسی مجلس عالی و کشمکش بر سر محتوای نظام نامه انتخابات
۱۳۱ نخستین قانون انتخابات در ایران
۱۳۳ گشایش و نحوه کار مجلس شورای ملی
۱۳۶ جریان های سیاسی در مجلس اول
۱۳۸ انجمن ها، تکاپوی آزادی خواهانه جامعه استبداد زده برای دگرگونی مناسبات قدرت
۱۴۳ محمدعلی شاه: دشمن آزادی خواهی و مشروطه گری
۱۴۵ خواتش های ناهمساز شاه و مجلس درباره معنا و دلالت فرمان مشروطه
۱۵۰ اقدامات مهم مجلس اول

فصل پنجم: مشروطیت در بحران

- ۱۶۲ مجلس ملی: تجربه ای نابهنگام؟
۱۶۵ دگرگونی در سیاست بین الملل: معاهده ۱۹۰۷
۱۶۸ بازگشت اتابک به عرصه سیاسی
۱۷۰ مشروطه خواهی در برابر مشروطه خواهی
۱۷۴ مقایسه اندیشه روحانیون مشروطه ستا و مشروطه ستیز
۱۷۶ بست نشینی مشروطه خواهان در حرم حضرت عبدالعظیم^(ع)
۱۷۹ ترور اتابک و پیامدهای آن
۱۸۲ تحصن برای براندازی مشروطه
۱۸۴ رویارویی تمام عیار استبداد گران و آزادی خواهان
۱۸۶ ترور شاه و بست در روابط شاه و مجلس
۱۹۰ توطئه روسیه و بریگاد قزاق در سرکوب جنبش
۱۹۲ کودتا و مشت آهنین برای نابودی مشروطه

فصل ششم: خودکامگی در بحران

- ۱۹۶ استبداد کوچک و بحران‌های بزرگ
- ۱۹۷ دین‌گرایان هوادار دموکراسی و رهبری معنوی جنبش احیای مشروطه
- ۱۹۹ کانون‌های استبداد ستیز در خارج از ایران
- ۲۰۰ وعده دروغین استبدادگران در بازگشایی مجلس
- ۲۰۱ سیاست بریتانیا: احیای مشروطه و مقابله با چیرگی روسیه بر ایران
- ۲۰۲ سیاست روسیه: پشتیبانی از خودکامگی
- ۲۰۳ تبریز قهرمان، برافرازنده پرچم آزادی خواهی
- ۲۰۸ بیانیه باغشاه و اعلام ناسازگاری مشروطه با شرع اسلام
- ۲۰۹ مجلس شورای کبرای مملکتی به جای مجلس شورای ملی
- ۲۱۴ گیلان آگاه و رهایی‌بخش
- ۲۱۷ اصفهان سلحشور، مشروطه خواهی متفاوت و سرداران شجاع
- ۲۱۹ بست نشینی مشروطه خواهان تهران

فصل هفتم: فتح تهران و انقلاب دوم

- ۲۲۴ مشروطه محدود و تشکیل انجمن آشتی
- ۲۲۷ تصرف تبریز و سرکوب جنبش آزادی خواهی ملی
- ۲۳۰ فتح تهران و سرنگونی محمدعلی شاه
- ۲۳۳ در راه نظم جدید: گذار از میراث استبداد کوچک
- ۲۳۶ مجازات کودتاچیان استبدادگر

فصل هشتم: چیرگی محافظه کاران

- ۲۴۰ مجلس دوم و جهت گیری‌های آن
- ۲۴۲ حزب دموکرات
- ۲۴۴ حزب اعتدالیون
- ۲۴۵ برنامه‌ها و رویکردهای احزاب دموکرات و اعتدالیون
- ۲۴۷ انتخاب نایب‌السلطنه
- ۲۴۸ مجاهدان مسلح در پایتخت، سایه ترور و وحشت
- ۲۵۰ بارک اتابک، رویارویی با ستارخان و باقرخان
- ۲۵۴ خودکامگان در سودای دوباره تاج و تخت
- ۲۵۷ پیامدهای جنگ افروزی محمدعلی میرزا

مقدمه

آزادی، بزرگترین آرمان و خواسته ملی مردم ایران در ۱۵۰ سال اخیر است. این اندیشه که با انگیزه مهار خودکامگی‌ها و حرکت در افق مدرن آغاز شد، شامل دو مرحله دشوار بود: نخست، از هم گسستن رابطه خودساخته خودکامگان با آسمان به عنوان نمایندگان خدا در حکمرانی بر زمین و دوم، همراهی طبقه‌های گوناگون جامعه با نخبگان آزادی‌خواه ایرانی. تاکنون به استثنای چند بهار کوتاه، تغییر مناسبات خودکامانه نه با شیوه انقلابی و نه به شیوه اصلاحی، ممکن نشده است؛ لذا، می‌توان تکاپو برای آزادی و نهادینه کردن آرمان‌های آزادی‌خواهانه را پیچیده‌ترین، دشوارترین و پرهزینه‌ترین مسأله ۱۵۰ سال اخیر ایران دانست.

علی‌رغم دگرگونی‌های بزرگ و تغییرهای ساختاری که در بدنه و بافت‌های گوناگون جامعه امروز ایران رخ داده است، هنوز در برخی از حوزه‌ها همسانی‌های فراوانی با جامعه ایران روزگار مشروطه مشاهده می‌شود که این کتاب می‌کوشد با یادآوری آنها، خردمندان کشور را به اندیشه‌ای ژرف‌تر درباره آینده ایران برانگیزد. ناکارآمدی گسترده نظام اداری و اجرایی کشور، احساس عمیق عقب ماندن از دیگر کشورها، فشار طاقت‌فرسای قدرت‌های سلطه‌گر بیگانه، فساد چاره‌ناپذیر در همه ساختارها، مهاجرت فزاینده ایرانیان به خارج از کشور، بروز ناامیدی در میان قشرهای گوناگون مردم ایران

نسبت به آینده کشور، بی‌اعتمادی هراس‌انگیز به حاکمیت و... نشانگر گوشه‌هایی از همسانی‌های جامعه پیشامشروطه و وضعیت کنونی ماست.

نقش آفرینی طیفی از روشنفکران آگاه، پرنفوذ و مستقل از حاکمیت در طرح آرمانی برای آینده کشور و مشارکت فعال جمعی از روحانیون آزادی‌خواه، وجه ممیزه جامعه روزگار مشروطه به شمار می‌رود. از آن پس به علت سرکوب‌های ساختاری نظام‌های استبدادگر، به استثنای چند بهار کوتاه، نه خبری از انسجام گسترده روشنفکران منتقد و ایده‌پرداز و نه اپوزیسیون نیرومند دموکراسی‌خواه بود و نه حتی ائتلاف آنها با روحانیون آزاداندیش شکل گرفت. امروزه، نقش انتقادی و آزادی‌خواهانه روحانیت به علت دستیابی به قدرت سیاسی کمرنگ شده است و منتقدان آزادی‌خواه نیز نمی‌توانند برای تغییرات اصلاحی گسترده و اثربخش، ائتلافی فراگیر شکل دهند تا گره‌های کور و پیچیده مسیر آزادی‌خواهی را بگشایند.

به هر حال، جامعه ایران در دو دوره حکومت مظفرالدین شاه و محمدرضاشاه، راه برون رفت از وضعیت استبدادگرانه را در انقلاب جست که نخستین حرکت به انقلابی در چهارچوب نظام سیاسی مستقر و دومین حرکت به انقلابی اجتماعی و سرنگونی کامل نظم مستقر انجامید. آزادی‌خواهی در هر دو انقلاب، آرمان اصلی به شمار می‌رفت که در انقلاب اول، گام‌های بلندی در این مسیر برداشته شد. در انقلاب مشروطه، آزادی‌خواهی در پرتو نظم‌های نوین سیاسی و در انقلاب اسلامی در پرتو آموزه‌های دینی جست‌وجو شد. آنچه روشن است اینکه، تجربه هر دو انقلاب برای نسل کنونی خواندنی و عبرت‌انگیز به شمار می‌رود؛ لذا تکاپو برای آزادی در انقلاب مشروطه، موضوع اصلی این کتاب است.

بی‌گمان، جامعه‌ای که دستخوش انقلاب شده است و یا به جنبش‌های بزرگ سیاسی - اجتماعی تن می‌دهد، مسأله‌های گوناگونی دارد و چنین پنداشته می‌شود که جز با انقلاب نمی‌توان بر آنها چیره شد. به همین خاطر، انقلاب پدیده‌ای تک‌علتی نیست؛ پیچیدگی انقلاب را تنها با پیچیدگی‌های جامعه انقلاب‌زده می‌توان توضیح داد.